

DİN GÖREVLİLERİNİN SOSYOEKONOMİK ARKA PLANI (Antalya İli Örneği)

Şaban ERDİÇ*

ÖZET

Dini teşkilat içinde önemli bir görünürlüğe sahip din görevlileri büyük oranda kırsal ekonomik yapıların içinden mesleklerine atılmışlardır. Söz konusu toplumsal çevre, az miktar arazi üzerinden yüksek gelirler elde eden teknik çiftçiler ya da ziraî müteşebbislerin ekonomik hinterlandını tanımlamamaktadır. Aksine bu sosyal alanda ekonomik faaliyet yürütenler; genellikle parçalı, sulak olmayan arazilerde düşük değerli mallar üreten ve aynı zamanda ihtiyaçlarını birtakım kırsal mesleklerle gidermeye çalışan "köylüler"dir. Din görevlileri de meslekî ve ekonomik tabakalaşma piramidinin en altındaki bu sınıflar içinden mesleklerine uzanmışlardır. Onlar rol kullanım süreçlerinde çoğunlukla bu sosyoekonomik ve sınıfsal özelliklerin derin etkileri altında kalmışlardır.

Anahtar Kelimeler: din görevlileri, sosyoekonomik taban, dinî teşkilat

SOCIOECONOMIC BACKGROUND OF RELIGIOUS OFFICERS

ABSTRACT

Religious officers who have an important visibility in the religious affairs emerge largely from the rural economical structures. This kind of social environment does not define economical hinterland of the technical farmers who have little land but harvest huge amount and who agricultural enter-

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

prising. In contrary they are peasants who have small and dry land and at the same time try to appease their needs. Religious officers emerge largely from this kind of structures which are the bottom of the pyramid of economical and vocational categorization. They are usually under this socio-economic and structural feature when they are acting.

Key Words: religious officers, socio-economic substructure, religious affairs.

Giriş:

Din toplumun en esaslı kurumlarından biri, bıraktığı tesirler bakımından belki de en önemlisidir. Kurumsal olarak din; inanç ve ibadet sistemleri, toplumsal formları ve bütün bunlardan süzülüp gelen ahlak ve zihniyet yapısıyla bireyin kutsalla irtibatını sağlar. İbadetleri yönetecek din görevlileri, ibadet yerlerinin tanzimi, cemaatle ilişkiler, eğitim birimleri, dua sistemleri hatta resmi/ kitabî doktrine rağmen popüler kültür içinde büyük ilgi uyandırmış bulunan büyü, sihir gibi parapsikolojik yapılar toplum ölçeğinde dinin teşkilatlanmasını zorunlu kılmıştır. Ancak şu duruma dikkat çekilmelidir ki dini teşkilatlar bir toplum zemininde doğmakta ve asla oradaki sosyokültürel, ekonomik, politik etkilerden bağımsız biçimlenememektedir. Bu bakımdan geleneksel toplumdaki modern sanayi toplumlarına kadar geniş tipolojik yapılanmada, eşgüdümlemiş farklı dini teşkilatlarla karşı karşıya gelmek mümkündür.

“Dinî teşkilat” kavramıyla; din ve dinsel grupların bürokratik yöntemlerle örgütlenmelerinden doğan yapı¹ kastedilmektedir. Yasalar veya kurallarca düzenlenmiş yetki alanları, ortak amaçları gerçekleştirmeye yönelik işbölümü ve hiyerarşi bu bürokratik yapının en temel özellikleri arasındadır.²

İslam, Batı'nın aksine dinî ve profan alanlar arasında bir ayırım gözetmemiştir. Nitekim Hz Muhammed (as) gibi onu takip eden Raşid Hâlifeler de Müslümanlara bir öğüt vermek istediklerinde minbere çıkıp hitap etmişler; yine aynı minberden Müslümanlara tamamen siyasi, idari

¹ Davut DURSUN; *Din Bürokrasisi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992, s.17.

² Max WEBER; *Sosyoloji Yazıları* (çev: Taha Parla), İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 290.

konulardan söz edebilmişlerdir.³ Ancak toplumsal şartlar, zamanla geleceğin korunması ve geniş bir coğrafyada Müslüman kitlenin ihtiyacının karşılanması doğrultusunda cami içi din hizmetlerini yürütecek mesleklerin ihdasını zorunlu kılmıştır. Özellikle Emevilerden itibaren eğitim, fetva, dini hizmetlerin yönetilmesi ve yürütülmesi işlerinin sultana bağlı başka bir dini kurum tarafından sağlanmasıyla meydana gelen gelişmeler İslam'ın teşkilat yapısına görünürlük kazandırmaya başlamıştır. Halifeler ve valiler artık istisnai durumlar dışında imamlık yapmamışlar, bunun için maaşları beytülmal veya vakıflardan ödenmek üzere görevliler tayin etmişlerdir.⁴

Osmanlı Devleti'nde cami ve mescitlere hizmet verecek görevliler kadı, naib veya mütevellinin arzı ve padişahın beratı ile atanırdı. Camilerde görevler genellikle babadan oğula geçer, aksi sözkonusu olmakla birlikte mahalle halkı cemaatin de bu atamalarda etkisi görülürdü. Osmanlı toplumu içinde imamlar hem kadro hem de hizmet alanları bakımından geniş bir sahada etkili oluyorlardı. Toplum örgütlenmesinde mahalle imamlarının ayrıcalıklı konumu dikkat çekmekle birlikte onlar özel ve resmi kimlikleri içinde sivil ve askeri kesimlerde de dini hizmet sunmuşlardır.⁵

Cumhuriyet Dönemi'ne gelindiğinde ise 3 Mart 1340 (1924) Tarih ve 429 Sayılı "Şer'îye ve Evkaf ve Erkânıharbiye Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun" un 5. maddesiyle "Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde bir cümle cevami mesacidi şerifenin ve tekâya ve zevayanın idaresine, imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin ve kayyımların ve sair müstahdeminin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur"⁶ hükmü getirilerek din görevlileri* Türk dini teşkilatlanması içinde farklı bir noktaya gelmişlerdir. Tarihi, sosyolojik bir olgu ve gerçeklik olarak kendini gösteren toplumsal farklılaşma, sosyal kurumların uzmanlaşma

³ Muhammed HAMİDULLAH; *İslam Peygamberi* (çev: Salih Tuğ), İrfan Yayıncılık, İstanbul 1993, C: 2, s. 772. Ziya KAZICI; *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2006, s. 85.

⁴ Nebi BOZKURT; "Cami" maddesi, TDV İA, C: 7, s. 54-55.

⁵ Kemal BEYDİLLİ; *Bir İmanın Günlüğü*, TATAV Yayınları, İstanbul 2001, s. 1-2.

⁶ *Düştur; Üçüncü Tertip*, Nemci İstiklal Matbaası, İstanbul 1931, C: 5, s. 665.

* Bu makale boyunca "din görevli(si)leri" ifadesi imam hatip ve müezzin kayyımlar için kullanılacaktır.

eğilimleri ve modernleşme çabaları bağlamındaki bir dizi dönemsel değişim ve dönüşümler içinde din görevlileri hızla bürokratik bir yapıya dahil olmuşlardır.

Bugüne kadar doğrudan ya da dolaylı, din görevlilerinin ekonomik durumlarını konu edinen birkaç çalışma dışında onların yetiştikleri sosyoekonomik çevre ile ilgili ilişkilerini analiz eden bir araştırma ortaya konmuş değildir. Bugün Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde sayıları 70 bini bulan⁷ din görevlilerinin mesleki problemlerini rol kazanım süreçlerindeki salt yöntem sorunuyla sınırlandırmak mümkün değildir. Onların tarihi, sosyal, kültürel, ekonomik ardaşanlarından hizmet alanlarına taşıdıkları birikim ve tortuların, modern dönemin gerektirdiği nitelikli, etkin din hizmeti sunumunu önemli ölçüde sınırlandırdığı düşünülmektedir. Dolayısıyla din görevlisinin içinden geldiği sosyoekonomik hinterlandın; yani ekonomik faaliyet alanlarının, sınıfsal özelliklerin ve diğer unsurlarla birlikte bunların biçimlendirdiği zihniyet dünyasının onların rol kullanım süreçleri üzerinde etkiler uyandırması uzak ihtimal değildir.

Bu çalışma betimleyici bir yöntemle din görevlisinin “ekonomik bagajı” na dikkat çekmeyi ve aynı zamanda bu ekonomik birikimin onun meslek hayatına nasıl yansıdığını araştırmayı hedeflemektedir. Dinsel ve mesleki bir kategori, bir statü göstergesi olarak din görevliliği ile sosyoekonomik durum arasında kuvvetli bir ilişkinin olduğu varsayımından hareket eden bu araştırma 2007 ve 2008 yıllarında Antalya merkez ve ilçelerinde görevli 150 imam hatip ve müezzin kayyımına yapılan anket, mülakat yanında Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) nun merkez ve taşra teşkilatlarındaki idari kadrolarda bulunan başkan yardımcısı, il ve ilçe müftüleri, eğitim merkezi müdürleri, şube müdürleri ve imam hatip lisesi müdürleriyle yaptığımız görüşmelere dayanmaktadır. Ayrıca uzunca bir zamandan beri DİB bünyesinde imam hatip ve vaiz olarak çalışmamız da gözlemlerimize olumlu katkılar sağlamıştır.

1- Din Görevlilerinin Toplumsal Çevreleri

Coğrafi köken ve sosyal çevrenin din ile yakın bir ilişki içinde olduğu bilinmektedir. Bu nedenle farklı coğrafi bölgeler arasında hatta bir

⁷ *Diyanet İşleri Başkanlığı 2010 Yılı İstatistikleri*; Ankara 2011, s.45.

bölge veya yerleşim alanında dinin algı ve yaşantılanması bakımından tipolojik bir zenginlikle karşılaşılması her zaman olanaklıdır.

Genellikle kentler oldukça büyük, farklı sosyal grupların yer aldığı heterojen-farklılaşmış bir toplum yapısına sahiptir. Kentler çoğunlukla her türlü yenilik ve değişmeye açık bulunan nüfus gruplarını barındırması sebebiyle dinamik yapıya "açık toplumlar" olarak kabul edilmektedirler. Sanayileşme ve modernleşmenin etkileri altında kentler; geleneksel dindarlıkların sorgulandığı, dinin kendi öz alanına çekildiği, dinsel çoğulculuğun (pluralism) ve özelleşmenin (privatism) öne çıktığı yeni bir yapıya bürünmüştür. Sanayi öncesi kentin mekansal deseninden farklı olarak üst ve üst orta gelir grupları kent merkezinde yer alırken bir geçiş bölgesinden sonra alt tabakalar ve istemeyen gruplar daha kenar bölgelerde kente tutunmaya çalışmaktadırlar. Buna karşılık köy ve kasaba toplulukları geleneksel yaşam tarzının egemen olduğu, toplumsal çalışmaların pek az veya hiç bulunmadığı cemaat tipi "kapalı toplum" zümreleridir. Gerçi kır-kent ilişkileri Türkiye'de kendi sosyoekonomik ve kültürel şartları içinde, modern sanayi toplumlarındaki görüntüsünden farklı bir resim ortaya koymaktadır. Bu anlamda Türkiye'de tarımın teknolojik düzeyi, nüfus artışı, göç, sanayileşme ve kentleşme hızı ve miktarının oldukça dengesiz olması sebebiyle kırsal alanlardan kentlere gelenler kentin beklediği rol ve özelliklerden mahrum bir şekilde kent yaşamının kenarında yerelliği, köylülüğü farklı bir şekilde üretmektedirler. Sonuç itibarıyla kentler üretim, zenginlik, eğitim, kültür ve yerel sanatın mekanları değil; aksine fakirlik, işsizlik ve gecekondulaşmanın, dolayısıyla lokal kültürler ve ideolojik daralmanın mekanları olmaktadır.⁸

Antalya'da görev yapan ve farklı coğrafi köken ve sosyal çevrelere mensup din görevlilerinin sosyoekonomik ve kültürel tabanlarını, üzerinde durduğumuz bu toplumsal yapı ve süreçlerden bağımsız düşünmek yanıltıcı olur.

Tablo 1, din görevlilerinin meslek öncesi genellikle sosyal ilişki içinde buldukları (yetiştikleri) yerleşim çevresini; tablo 2 ise meslek

⁸Ünver GÜNAY; *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999, s. 55. Mehmet AKGÜL; *Türkiye'de Din ve Değişim*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002, s. 243-248. Ayrıca bk; Orhan TÜRKDOĞAN; *Yoksulluk Kültürü -Gecekonduların Toplumsal Yapısı-* AÜ Basımevi, Erzurum 1974, s. 81-84.

öncesi din görevlisi ailelerinin ikamet ettikleri yerleşim yerlerini göstermektedir.

Tablo 1: Meslek öncesi genellikle sosyal ilişki içinde bulunan yerleşim çevresine göre dağılımlar

Meslek öncesi yerleşim çevresi	sayı	%
Köy	55	36,7
Kasaba	13	8,7
İlçe mrk.	40	26,7
İl mrk.	42	28,0
Toplam	150	100,0

Tablo 2: Meslek öncesi din görevlisi ailelerinin ikamet ettiği yerler

İkamet yeri	sayı	%
Köy	91	60,7
Kasaba	16	10,7
İlçe	23	15,3
İl	20	13,3
Toplam	150	100,0

Tablo 1'e göre meslek öncesi genellikle; katılımcıların % 36,7'si köy, % 8,7'si kasaba, %26,7'si ilçe merkezi, %28'i il merkezi ortamında bulduklarını ifade etmişlerdir. Bu arada meslek öncesi ailelerin ikamet ettikleri yerleri gösteren tablo 2'yi de dikkate alırsak din görevlilerinin %60,7'sinin köy, %10,7'sinin kasaba, %15,3'ünün ilçe ve %13,3'ünün il kökenli olduklarını görürüz. Bu sonuçlara göre din görevlilerinin meslek öncesi çoğunlukla il ve ilçe merkezlerinde bulduklarını ifade etmeleri, kendi köy ve kasabalarından/ailelerinden ayrı il ve ilçe merkezlerinde öğrenci olmalarıyla ilgilidir. Kasabaları da kırsal özellikleri içinde köy topluluklarıyla birleştirecek din görevlilerinin %71,4'ünün "kapalı toplum" alanlarından geldikleri söylenebilir. Bu grubun ilçe ve il gibi kentsel özellikler gösteren bölgelerle ilişkilerinin öğrencilik dönemiyle başladığı

tahmin edilebilir. 1999'da yapılan bir araştırmada da din görevlilerinin en az %63,9'nun köy ve kasaba kökenli oldukları görülmüştür.⁹

Bu veriler bize sosyal tabakalaşma içinde din görevlilerinin sosyoekonomik kökeni hakkında önemli bir ipucu vermekle birlikte daha sonra kültürel kimliğin temel bir bileşkesi olarak üzerinde duracağımız zihniyet dünyası ile ilgili rafine bir çerçeve çizememektedir. Muhtemelen buradaki en önemli sorunlardan birisi, kırsallığın –araştırma sahasını belirleyen sosyoekonomik ve kültürel nedenlerden dolayı buna “köylülük” demek daha doğru olabilir- tayin edilmesidir.

Türkiye’de genellikle köy ve kasabaların farklılaşmamış birliğinden söz edilebilir. Hatta pek çok ilçe ve ilde de fizik bünyede ve sosyal yapılarda değişimler görülmesi yanında ideolojik yapılarda sosyal grupları besleyen hakim zihniyetin referans çerçevesini, geleneğin ve yerelliğin belirlediğini söylemek olanaklıdır. Dolayısıyla köylülüğün bir dönüşüme uğramadan kentsel bölgelere taşınmaya devam ediyor olması kent ile kırsalın da bir bakıma ideolojik anlamda farklılaşmamış birliğinin sürettiğine işaret edebilir.¹⁰ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi köy, kasaba hatta ilçelerin dışında coğrafi köken olarak kenti gösteren din görevlileri esasen sanayileşmenin çekimi ile meydana gelen sağlıklı bir kentleşme içinde değil; aksine çeşitli nedenlerle kırsal alanın, nüfus artışı kent merkezlerine taşınması sonucu şehrin ancak kenar mahallelerinde tutunabilen, genel kültürün kendi “danışma çevresi” içine kapanmasıyla kendi referans grubunun keskin sınırları içine çekilerek bütünleşmeye karşı direnç gösteren, alt düzeydeki toplumsal katılımıyla bütünleşme yerine devamlı kopma eğilimi gösteren, bu arada cemaat yaşantısını da yitirerek yabancılaşan ve böylelikle toplumun norm ve değerler sisteminden farklı yeni bir yaşantıyı daha doğrusu yoksulluğu inşa eden, sanayileşmesi olmayan biçimci, demografik bir kentleşme¹¹ içinde yetişmişlerdir.

Din görevlilerinin yukarıda değindiğimiz bazı toplumsal özellikleri yanında son olarak şuna da işaret edilmelidir ki üzerinde gözlem yap-

⁹ M. Cengiz YILDIZ; *Din Görevlilerinin Sorunları ve Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Elazığ Uygulaması* (basılmamış doktora tezi), FÜ SBE, Elazığ 1999, s.110.

¹⁰ Hilmi YAVUZ; *Türkiye'nin Zihin Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s.154.

¹¹ Bk; TÜRKDOĞAN; *Yoksulluk Kültürü*, s.78-84. AKGÜL; *Türkiye’de Din ve Değişim*, s.47.

tığımız katılımcılar bize dinin özel bir jargon içinde yaşantılandığı, dinsel homojenliğin ısrarla korunmaya çalışıldığı bölgelerden, son zamanlarda ekonomik bir hareketlilik yaşamaya başladığı hatta kurumsal düzeyde dinin sınırlarının daha belirginleştiği, dinseliliğin tipolojik bakımdan daha belirgin hatlarla birbirinden ayrıldığı bölgelere kadar zengin bir coğrafya sunmaktadır. Ancak bu geniş sosyal düzlem içinde de din görevlilerinin toplumsallaştıkları yapı çok büyük oranda benzerlikler göstermektedir. Nitekim DİB'in genel idari hizmetler sınıfında uzun yıllar görev yapmış kişilerle yaptığımız mülakatlarda din görevlilerinin çoğunlukla köy ve kasabalardan, belirli oranda da şehir merkezlerinin kenar mahallelerinden geldikleri ifade edilmiştir. Öte yandan Antalya il müftülüğü personel bilgi formları, Antalya nüfusuna kayıtlı din görevlilerinin neredeyse tamamının canlı turizm ve ekonomik faaliyetlerden uzak kırsal-iç bölgelerden geldiklerini göstermiştir.

2- Din Görevlisi Sosyal Çevresinde Ekonomik Yapı

Burada tablo 2'deki veriler ışığında bazı değerlendirmelerde daha bulunabiliriz. Sonraki çözümlerimizde de esas alacağımız bu muayyen çevrenin sınırlarının daha iyi anlaşılabilmesi için tablo 2'deki veriler üzerinde biraz daha durmak gerekmektedir. Tabloda ikamet yerini köy, kasaba olarak belirleyenlerin neredeyse tamamını; ilçe ve il tespitinde bulunanların belirli bir kısmını kırsal rençberler diye tanımlamak mümkündür. Nitekim tablo 4'te de görüldüğü gibi din görevlilerinin ancak yaklaşık %15'lik bir kesimi, "ikmal-ikame" ihtiyaçlarını tamamen tarım dışından sağladıklarını ifade etmişlerdir. Bunlar sahil şeritlerinde az miktarda arazi üzerine kurdukları seralardan çok kâr elde eden, geliri yüksek sebze ve meyveler üreten büyük, teknik çiftçiler yahut zirai müteşebbisler değillerdir. Aksine onlar genellikle parçalı, kısa süreli nadas usulü ile ekip biçilen ve sulak olmayan arazilerde hububat yetiştiren, söz konusu "ikmal-ikame" fonunu büyük ölçüde hayvancılık veya marangozluk, ustalık vb. bir takım kırsal mesleklerle destekleyen; sadece hane halkının asgari geçimini ve elde ettiği "artık"la da söz konusu ekonomik üretimi garanti altına alacak bir ekipmanı temin etmeye çalışan "köylüler"dir. Her ne olursa olsun ekonomik faaliyetlerini yürütürken onların kullandıkları teknikler geri niteliktedir. Bu kırsal kesim; öküz, at bazen de mer-

kep gibi hayvanların çektiği karasabanla yürütülen bir tarım faaliyeti ve buna uygun yapılan hayvancılık geleneğinden gelmektedir. İnalıcık'ın dediği gibi ana ekonomik karakteri ve sosyal yapısını asırlık Osmanlı geleneğinin belirlediği bu küçük köylü-aile işletmeleri temelde Osmanlı mîrî toprak rejimi ve çift-hane sisteminden neşet etmiştir. 1950-1960'lı yıllarda traktörün yaygınlaşması ve tarıma pazar ekonomisinin girişi ile başlayan gelişmeler sonucu, din görevlilerinin sosyoekonomik tabanını oluşturan sosyal kesimlerin, karakteristik üretim ve tüketim ilişkilerini belirleyen "Akdeniz ekotipi"nden belli ölçüde sınırlarak aslî tahıl üretimini kendi coğrafi şartlarına uygun sebze, meyve ve diğer pazar ürünlerine kaydırmak suretiyle "Neoteknik köylü ekotipi"nin gelişmesine de aracılık ettiği söylenebilir.¹² Burada hemen söz konusu bu pazar ve sanayi ürünlerinin hiçbir zaman sahil kesimlerindeki gibi ekonomik bir büyümeye neden olmadığını da söylemeliyiz. Dolayısıyla meslek olarak din görevliliğini besleyen bu sosyal çevrenin ekonomik hinterlandı çoğunlukla kendi mahalli iklim şartları içinde buğday, nohut, arpa, çavdar, şeker pancarı gibi ürünlerce belirlenmeye devam ederken sulak arazilerde diğer zirai ürünlere göre geliri daha fazla olan sebze ve meyve öne çıkmaya başlamıştır. Bununla birlikte yeni ekotipe uygun ahır hayvancılığı ile gelişen mandıralar bu kırsal kesimlerde hayvancılıkla tarımın bir arada yürütülmesinin önünü açmıştır.

Araştırma alanında gördüğümüz ve din görevlisi bilgi formlarından ulaştığımız bilgilere göre din görevlilerinin neredeyse tamamı sahil kenar bölgelerinin ileri derecede uzmanlaşmış, gelişmiş ekonomik faaliyetlerin uzağındaki iç bölgelerin iklim ve coğrafi şartlarının sınırlılıkları içinde yürüttükleri "karma tarım" faaliyetleri içinden gelmektedir.*

¹² Halil İNALCIK; *Devlet-i Âliye-I*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s.245. Ayrıca bk; Erik R. WOLF; *Köylüler* (çev: Abdülkerim Sönmez), İmge Kitabevi, Ankara 2000, s.61-68.

* Antalya'nın sahil ilçelerinden biri olan Demre'de din görevlileriyle yaptığımız anket çalışmaları sırasında meraklı gözlerle ne yaptığımızı soran ve sonradan ziraat mühendisi ve ilçenin yerlisi olduğunu öğrendiğimiz birisi, Demre merkezden meslek olarak din görevliliğini yürüten hiçbir kimse tanımadığını; ancak köylerinden-dağlık iç bölgelerden-tarıdığı din görevlileri bulunduğunu ifade etmiştir. Oğlunun düz lisede öğrenci olduğunu söyleyince "Onun din görevlisi olmayı arzulayıp arzulamayacağını" sordumuz zaman; "hiçbir zaman istemeyeceğini; çünkü babasının parasına ve adam bekleyen seralarına güvendiğini" söylemesi ilginç olmuştur.

Mesleğin sosyoekonomik yönü hakkında önemli bir fikir veren bu durum, onların kırsal bölgelerdeki doğal çevrelerinin tespiti konusunda da yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla burada -çok büyük oranda- din görevlilerinin sosyoekonomik tabanının kırsal iç bölgelerden kentlerin kenar mahallelerine uzanan, aynı zamanda ideolojik olarak köylülük ve yoksulluğu üreten bir hat ve anlam şebekesi içinde salındığı bilgisine ulaşılmış bulunuyoruz. Sonuç itibarıyla bundan sonra din görevlilerinin sosyoekonomik tabanları üzerine çözümlenmeler yaparken bu doğal ortamın hayat tarzını değerlendirmiş olacağız.

Bizim burada asıl üzerinde duracağımız konu; üretim, tüketim ve iş bölümü gibi iktisadi yapının temel karakteristikleri hakkında önemli ipuçları veren kavramlardan hareketle din görevlisi toplumsal çevresinin ekonomik örgütlenme biçim(ler)iyle ilgili bazı değerlendirmelere imkan tanıyacak bir çerçeve çizmektir. Dolayısıyla bizi öncelikli olarak bu sosyal çevredeki üretim faaliyetleri, üretimin birer faktörü olarak insanların tabiat/toprak, emek, sermaye ilişkileri, teşebbüs yetenekleri,¹³ tüketim biçimleri, iş bölümü türü ve sonrasında da bütün bunların modern dönemlerde din görevliliğinin imkanı ile ilgili ortaya çıkardığı sonuçlar ilgilendirmektedir.

Genellikle din görevlilerinin meslek öncesi içinde sosyalleştikleri toplumun temel özelliklerini yansıtan geleneksel çevreler basit bir ekonomik yapıya sahip olmuşlardır. Modern-teknik ortamın tabiata hakim karakterinin aksine tabiatla doğrudan doğruya münasebet halinde ve fiziki etmenlerin her türlü baskısına maruz kalmış bu çevrede ihtiyaçlar, toprağın sağladığı ürünler ve bu ürünlerin çok az bir değişikliğe uğratılmasıyla karşılanmaktadır. Geleneksel karakterli toplum üyeleri farklı; fakat aynı kategoride değerlendirilebilecek faaliyetleri aynı anda veya mevsimsel olarak birbiri arkasına yürütebilir. Örneğin yaz mevsiminde tarımsal faaliyetlere yanı sıra hayvancılığa devam ederken, daha serbest sayılabilecek kış ve bahar aylarında marangozluk ve serbest meslek faaliyetlerine ağırlık verebilir. İş bölümü çoğunlukla cinsiyet ve yaşa göre belirlenmiş olup orada kadın, erkek, ihtiyar ve çocuğun yapacağı işler

¹³ Üretimin temel faktörleri hakkında bk; Sulhi DÖNMEZER; *Toplumbilim*, Beta Yayınları, İstanbul 1994, s. 326. Ayrıca bk; Mahmut TEZCAN; *Sosyolojiye Giriş*, Feryal Matbaası, Ankara 1995, s.160-164.

önceden tayin edilmiştir. İnsanların, ihtiyaçlarını giderecek mal ve hizmetleri temin etmek için giriştikleri bu üretim faaliyetlerinde kullandıkları iptidai teknoloji, geleneksel ekonomiye onun basit karakterini veren en önemli göstergedir. Endüstrileşme sürecine bağlı olarak iş gücü özgülleşmiş ve beyin gücü önemli bir konuma gelmiş ise de özellikle geleneksel çevrelerde fiziki güç (kol gücü) ön planda olmaya devam etmektedir. Mal ve hizmetleri en iyi şekilde elde etmeye çabalarken emeğini üzerinde uyguladığı bir unsur olarak toprak, geleneksel toplumun sermaye ile ilişkilerinde belirleyici önem taşımaktadır. Öte yandan ekonomik mallardan özel fayda elde edilmesine yönelik davranışlar olarak tanımlanabilecek tüketime, genel hatları içinde geleneksel toplumda önemli bir yer tutmadığı, günlük yaşamı geleneklerle örülü bir iş hayatının belirlediği görülmektedir.¹⁴

Üretimden tüketime, malın kıymetinden ihtiyaçlara, mübadeleye vs. kadar bütün ekonomik unsurların kültürel nitelik taşıdığı bir gerçektir. Geleneksel toplumun üyeleri o toplumun şartlarına göre sosyalleşmiştir. Bu nedenle bu toplumlardaki normatif örnekler ve sosyalleşme süreci ekonomik yönden “rasyonel davranan insan” yetiştirmeye çok elverişli de değildir. Rasyonel düşünen insan, gerektiğinde sosyal değişmeyi arzulayan bunu kabul eden ve gerçekleştiren kişi olarak düşünülürse genel karakteri içinde geleneksel toplumda üyeler yenilikten yana değil; fakat üretim usullerinde eski yöntemlere sarılan bir eğilim içinde olmaktadır. Dinin geleneksel halk kitleleri arasındaki sulandırılmış bir takım formlarının da etkisiyle bu sosyal çevrelerde ve bu toplum şartları içinde sosyalleşmiş kişiler, işlerin en ince ayrıntısına kadar hesaplanması düşüncesini değil; zaman zaman derin bir fatalizmi içselleştirmişlerdir. Toprak/tabiat orada rasyonel esaslara göre kullanılması gereken bir imkan/sermaye olma özelliğinin çok ötesinde manevi değeri olan bir mülk gibi algılanmıştır. Şu anlamda ki rasyonel düşünce açısından “sermaye” niteliğini haiz bir arsa veya tarla baba yadigârı/aile yadigârı sayıldığından atıl bir durumda muhafaza altında tutulabilir.¹⁵ Zirai üretimdeki daralmaya rağmen daha ekonomik teşebbüslere karşı geleneksel muhay-

¹⁴ Sevinç GÜÇLÜ (ed); *Kurumlara Sosyolojik Bakış*, Birey Yayınları, İstanbul 2005, s.96-103.

¹⁵ DÖNMEZER; *Toplumbilim*, s.341-342.

yile içinden referanslarla direnç gösterilebilir. Dolayısıyla dünya malına karşı gayet mesafeli ve dışarıdan bir duruşu ifade eden zihniyet böylelikle toplumsal bir takım etmenleri de yanına alarak üretimin önemli bir faktörü olan girişimciliğin önünde esaslı bir engel teşkil edebilir.

Burada din görevlisi sosyal çevresi olarak kastettiğimiz toplumsal alanın genel hatları itibariyle düşük ekonomik gelir sağlayan zirai ürünlerin üretildiği kırsal iç bölgelerle düşük gelirli memur, esnaf, serbest meslek çalışanları, işçiler gibi mesleki tabakaların çoğunlukla yerleştikleri kentin ana merkezine uzak mahalleleri kapsadığını tekrar hatırlatalım. Doğası gereği toplumsal alanın karmaşıklığı, sosyal tabakaların seyyal ve geçişken karakteri sebebiyle bu çevrede yine tek tip bir ekonomik örgütlenme biçiminden söz etmek mümkün değildir. Orada teknoekonomik değişim ve dönüşümün etkileri altında ekonomik faaliyetin çehresinde de artık önemli farklılaşmalar kendini hissettirmektedir. Kaldı ki ilkel toplumlar üzerinde yapılan kapsamlı araştırmalar, aynı ekonomik tip içinde bile oldukça önemli varyasyonların bulunduğunu göstermiştir.¹⁶

Aşağıdaki tabloda din görevlisi ailelerinin mesleklere göre dağılımı görülmektedir.

Tablo 3: Din görevlisi ailelerinin mesleklere göre dağılımı

Mesleklere göre dağılım	Sayı	%
Çiftçilik	61	40,7
Hayvancılık	3	2,0
Çiftçilik- hayvancılık	30	20,0
Memurluk	26	17,3
Esnafılık	7	4,7
Serbest meslek	15	10,0
Başka	6	4,0
Cevapsız	2	1,3
Toplam	150	100,0

“Siz mesleğe hazırlanırken aileniz hangi ekonomik faaliyet alanından geçimini temin ediyordu” sorusuna katılımcıların %40,7’si “çiftçilik”,

¹⁶ Tom BOTTOMORE; *Toplumbilim* (çev:Ünsal Oskay),Der Yayınları, İstanbul 1998, s. 155.

%2'si "hayvancılık", %20'si "çiftçilik-hayvancılık", %17,3'ü "memurluk", %10'u "serbest meslek", %4,7'si "esnaflık" cevaplarını verirken %4'ü "başka" tercihinde bulunmuştur.

Görüldüğü üzere çiftçilik, hayvancılık veya her ikisinin bir arada yürütüldüğü ekonomik faaliyet alanı, din görevlisi ailelerinin temel uğraşlarını belirlemektedir. %62,7'lik bir çoğunluğu teşkil eden bu kesim, göreceğimiz üzere dar ve küçük ölçekli bir zirai faaliyet ve buna uygun yürütülen hayvancılıkla tipik bir köy ekonomisi örgütlenmesini yansıtmaktadır. Hemen belirtelim ki gözlemlerimiz geriye kalan yaklaşık 1/3'lük kesimin önemli bir kısmının da asıl geçim kaynağı tarımsal faaliyetler olmamakla birlikte bu ekonomik yapının içinden gelen ailelerden oluştuğunu göstermiştir.

Din görevlileri genellikle dar kapsamlı tarımsal faaliyetler ve bunun yanında hayvancılığı da yürüten aile geleneği içinde toplumsallaşmışlardır. Bu çevrelerdeki çiftçilik ve hayvancılığın kara saban ve mera hayvancılığı geleneğinden evrildiğini tahmin etmek zor değildir. Özellikle üretim teknikleri arasındaki zaman farkının giderek azalması, tarımın gayri safi milli hasıladaki payının giderek düşmesine rağmen nitelik ve rekoltesinin artması, kentli nüfusun hayvansal besin ihtiyacını karşılamak için mandıralar kurulması ve ahır hayvancılığının gelişmesi kırsal iç bölgelerdeki köylü kesimin bugünkü tarım ve hayvancılık faaliyetlerini şekillendiren önemli unsurlar olmuştur. Bu çevrede hayvancılığın doğrudan bir gelir kaynağı olarak yürütülmediği durumlarda bile en azından hane halkının süt, peynir, yağ gibi temel besinlerini karşılamak için dolaylı şekilde –bir kaç tanede olsa- içinde bulunulan bir faaliyet özelliği taşıdığı söylenebilir. Sonuçta tarıma dayalı ekonomik faaliyetler din görevlilerinin kırsal iç bölgelerdeki toplumsal çevrelerinde ancak yatay bir hareketliliğe neden olabilmıştır. Bu nedenle denilebilir ki kentsel karakterli diğer kırsal bölgelere göre bu köysel alanlar yürütülen ekonomik faaliyetler bakımından bir farklılık ortaya koymaktadır. Yetiştirilen ürünlerden kullanılan tekniklere ve pazar biçimlerine kadar belli karakteristikleri ima eden bu faaliyet tarzı aynı zamanda bu çevredeki ekonomik yapı hakkında da şimdiden önemli ipuçları vermektedir.

"Memurluk" din görevlisi aileleri arasında belli bir orana ulaşmış (%17,3) başka bir meslek alanıdır. Gözlem ve mülakatlarımız bu katego-

rideki katılımcıların çok büyük bir kısmının babalarının da kendileri gibi din görevlisi olduğunu ortaya koymuştur. Bununla birlikte öğretmen veya başka kurumlarda memur olarak çalışanların çok az bir oran teşkil ettiği görülmektedir. Böylece din görevliliği bir yönüyle belli oranda ailenin kültürel ekonomik sermayesini taşıyan bir meslek olma özelliğini de göstermektedir.

Din görevlisi sosyal çevresinin başka bir ekonomik faaliyet alanını serbest meslek çalışanları oluşturmuştur. Çoğunlukla gündelikçi, pazarcı, şoför, odacı, alt düzey teknik elemanlar, vasıfsız işçiler vb. kendi hesabına çalışanların teşkil ettiği bu kategori genellikle din görevliliğinin kent-sel çevresinde toplanmıştır. Yine çoğunlukla kentlerde olmak üzere berber, terzi, marangoz, tamirci, bakkal gibi küçük işyeri sahipleri ve zanaat erbabının oluşturduğu esnaf grupları da din görevlisi çevresinde bir görünürlük kazanmıştır. Ancak burada hemen ifade edilmelidir ki bu esnaf grubu bir sınıflaşma yaratacak kentli esnaf zümresi gibi de değildir. Ayrıca ailesinin ekonomik faaliyet alanı için "başka" tercihinde bulunanların vasıflı işçi, tüccar veya daha orta tabaka mesleklere sahip aileler içinden geldikleri söylenebilir. Bu yönüyle din görevlisi sosyal çevrelerinin mesleki özellikler bakımından sosyal tabakalaşma piramidinin en altında ve daha çok homojen bir yapıyı önceleyen biçimleri içinde görüldüğünü söylemek olanaklıdır.

1989 yılında yapılan bir araştırmada din görevlilerinin %49,2'si baba mesleğini çiftçilik, %11,5'i din görevlisi, %11,5'i diğer memur, %21,5'i işçi olarak belirlemiştir.¹⁷ 1999 yılındaki başka bir araştırmada ise din görevlilerinin baba meslekleri %42,7 çiftçi, %16 imam-hatip ve müezzinkayyım (din görevlisi), %20 işçi, %5,3 serbest, %4,6 öğretmen-memur, %3,3 tüccar olarak ifade edilmiştir.¹⁸

Tablo 3'e gözlemlerimizi de devreye sokarak baktığımızda din görevlilerinin %17,3'ünün meslek olarak memur -bunların neredeyse tamamına yakınının din görevlisi- ailelerden geldiğini görmekteyiz. Yani din görevliliği belli oranda yine kendi mesleği içinden beslenmiş olmaktadır. Bu bulgu ile yukarıda işaret ettiğimiz iki araştırmanın son yirmi yılı

¹⁷ Durmuş TATLİOĞLU; *Din Görevlilerinin Sosyoekonomik Yapılarına Sosyolojik Bir Yaklaşım (Sivas İli Örneği)*, Y. Lisans Tezi, CÜSBE, Sivas 1989, s.112-113.

¹⁸ YILDIZ; *Din Görevlilerinin Sorunları ve Beklentileri Üzerine Sosyolojik...*, s.222.

kapsayan verilerini baz alarak ifade edersek %15-%20'lik oran bu konuda şimdilik sabit bir aralık olarak düşünülebilir. Din görevlileri böylece belli oranda mesleki anlamda ailelerinin gelenek ve sermayesini taşıyan aktörler olarak da karşımıza çıkmaktadırlar. Memur çevreler, din görevlilerinin söz konusu meslek çevresi içinde kısmen devingen olan bir gruptur. Şüphesiz böyle bir farklılıkta onların eğitim basmağının ve sosyal etkileşim ağının payı büyük olmuştur. Onlar ayrıca ekonomik bakımdan da diğer mesleki kategorilere göre en rahat kesim sayılabilir. Sosyoekonomik tabanlarının zihniyet yapısı bakımından önemli bir farklılık yaratmasalar da aylık gelirleriyle tabiata bağımlı köylülere, kırsal işçilerden ve hatta az miktardaki arazisiyle ikinci dereceden tarımsal faaliyetler yürüten esnaf çevrelerinden ayrılmışlardır.

Üretimin ana unsurlarından olan toprağın özelliği, üzerinde yapılan üretimin biçimi, çeşidi, genişliği din görevlisinin sosyal çevresindeki ekonomik yapı için daha uygun bir bakış açısı sağlayabilir. Öncelikle din görevlisi ailelerinin sahip olduğu arazi miktarlarının dekar cinsinden dağılımına göz atalım.

Tablo 4: Din görevlisi ailelerinin sahip oldukları arazi miktarı (dekar)

Arazi miktarı	sayı	%
1-15	52	34,7
16-25	22	14,7
26-35	12	8,0
36-50	15	10,0
51-75	14	9,3
76-100	5	3,3
101-150	6	4,0
151+	2	1,3
Arazisi yok	22	14,7
Toplam	150	100,0

Bu sonuçlara göre ailelerin %34,7'si "1-15", %14,7'si "16-25", %8'i "26-35", %10'u "36-50", %9,3'ü "51-75", %3,3'ü "76-100", %4'ü "101-150",

%1,3'ü "151" ve üzeri" dekar araziye sahiplerdir. Onların %14,7'sinin ise tarım arazisinin olmadığı belirtilmiştir. Din görevlileriyle yaptığımız mülakatlar tarımla meşgul olan ailelerin yaklaşık yarısının tamamen "kuru", kalan yarısının belli bir kısmının "sulı", çoğunluğunun ise hem kuru hem de sulu tarımsal faaliyetlerde bulduklarını göstermiştir. Yine bu görüşmelerden tarımsal üretimin ağırlık noktasını buğday, arpa, nohut gibi zirai mahsullerin oluşturduğu anlaşılmıştır. Bu iklim ve coğrafyaya uygun patates, soğan ziraatı, kısmen elma üretimi yanında ayçiçeği, şekerpancarı gibi ekonomik değeri yüksek olmayan sanayi ürünlerinin de tarımsal üretimde bir paya sahip olduğu ifade edilmiştir. Yani sıra farklı bir iklim yapısını tanımlayan fındık, çeltik, susam, zeytin tarımcılığıyla sebzeçilik söz konusu çevrenin tarımsal üretimi içinde en alt düzeyde bir yere sahip olmuştur.

Tarımsal araziye sahip olmayanları bir kenara koyarsak tarımsal üretim yapan din görevlisi ailelerin %78,9'unun arazi miktarı 50 dekarın altındadır. Hatta bu ailelerin %40,6'sı toprak bakımından en fakir kategori içinde yer almıştır. Tablo 4'e göre ailelerin sadece yaklaşık %20'si 51 dekar ve üzeri toprağa sahiptir. Ancak genellikle nadas usulünü zorunlu kılan susuz ve kıraç topraklarda tarımsal üretimini sürdürmek durumunda olan bu köylü kesimler için, diğer tarımsal girdiler de düşünüldüğünde "artık"a ulaşmak hiç de kolay değildir. Bu nedenle buğday, arpa ve nohut gibi piyasa değeri düşük zirai mahsullerin yarattığı ticari ve ekonomik daralma, uygun arazi şartlarına sahip köylü kesimleri sebzeçilik ve meyveciliğe yönlendirmektedir. Elbette bu yönleşte en önemli etken arazinin sulanabilirliğidir. Dolayısıyla din görevlisi ailelerinin genellikle sulama imkanı olmayan araziler üzerinde bulunmaları daha fazla gelir getirici tarımsal faaliyetlere yönelmelerini sınırlamaktadır. Din görevlisinin toplumsal çevresinde emek ya da işgücünün üretime nasıl katıldığı konusu da oradaki ekonomik yapıyı anlamak bakımından önemlidir. Araştırma sahasına giren din görevlisi aileleri bir fayda temin etmek, ihtiyaçlarını gidermek için kendi üretim sahalarında emek harcamaktadırlar. Gelişen ve bugün en uzak kırsal bölgelere kadar etkileri görülen teknik gelişmeye rağmen kol gücünün hala bir önceliğinden bahsedilebilir. Bu yargı, her zaman mevcut teknolojinin gerisinde bir teknikle üretim yapan geleneksel çevreler için daha fazla geçerlidir. Kırsal toplumun,

emeği üretimde verimli kullanmak için genel bir kabul üzerinden hareket ettiği söylenebilir. Yine de din görevlilerinin tabanını oluşturan mahut köylü rençberlerle kentsel değerlere daha açık kırsal bölgeler arasında yapısal bazı farklılıkların olması muhtemeldir. Din görevlilerinin ailelerinin bulunduğu köy kesimlerinde hane reisi olan baba ve yetişkin erkek çocuklar üretimin en zor safhasında yerlerini alırlarken anne ve yetişkin kızlar ev işleri, ahırdaki hayvanların bakımı yanı sıra erkeklerin yanında onlarla birlikte çalışmaktadırlar. Küçük çocuklar ve yaşlılar ise yetişkinlerin tarladaki çalışma saatlerinde ya evdeki işler için kalırlar ya da tarlada kendilerine uygun işler yaparlar. Din görevlilerinin büyük oranda ev hanımı olan anneleri tarımsal teknolojinin daha faal olduğu yerlerde eskiden yaptığı veya katıldığı işlerin bir kısmından sıyrılmıştır. Temel geçimi tarım olup da yeterli gelir düzeyine ulaşamamış ailelerle kentlerde memurluk dışından geçim temin eden kesimlerdeki kadınlar aile ekonomisine katkı sağlamak için emeğini seferber edebilmektedir. Dolayısıyla onların ev hanımı olmaları sadece ev işlerini yürütmelerini gerektirmemektedir. Bugün din görevlisi çevrelerindeki işgücü, daha yakın dönemlerdeki, birim zamanda daha fazla değere ulaşmak için sevk edilmiş geniş aile üyelerinin ortak çalışma geleneği içinden evrilmiştir. Sözkonusu çevrelerdeki bugünkü işgücünün biçimlenişinde geleneksel aile yapısının, küçülen arazilerin ve teknolojik gelişmelerin önemli rolü vardır. Bu nedenle teknik girdilerin ekonomik faaliyeti daha yaygın etkilemesiyle ortaklaşa sevk edilen emeğin daha başka alanlara kayması ve genişlemesi beklenebilir.

Köylü-çiftçiler emeklerini sadece tarımsal üretim esnasında ortaya koymazlar. Bilakis kendi yaşantıları ve çevrelerine uygun bir meskenden hayvanların barakalarına ve gündelik hayatın daha ayrıntılı bölümlerine kadar yaygın ve aynı zamanda basit bir şekilde işgücünü sevk ederler. Kabul edileceği gibi bu işler de bir sermaye ile birlikte yürütülmektedir.

Genellikle kapalı köy organizasyonlarından ve daha az oranda da kentlerle eklektik bir bütünleşme görüntüsü sunan geleneksel din görevlisi çevreleri basit bir sermaye içinde hayata tutunmuşlardır. Örneğin din görevlilerinin köylü-rençber babaları veya tarımsal işçileri, üretimin temel bir sermayesi olan ve ekimden hasada, gübresinden ulaşımına varıncaya kadar çok geniş sahada faydalandıkları büyükbaş çekim hayvanla-

rını, çeyrek yüzyılı ancak bulan bir zaman diliminde terk etmişlerdir. Aslında bu durum, din görevlilerinin yaşayan bugünkü köylü çevreleri için geçerli olduğu gibi daha dün kentle yüzleşmeye başlayan tabanları için de söz konusudur. Nitekim yaptığımız mülakatlarda din görevlileri, babalarının ve çevrelerinin tarımda ve ulaşımda kullandıkları öküz, at, eşek gibi çekim hayvanlarını biraz da gülerek anmışlardır. Yanı sıra “harçlığımı bile veremiyorlardı” diye cevap verenler de olmuştur. Görüşme formlarıyla ilgili tutulan çetelede, söz konusu hayvanlardan 1980’li yılların başına kadar önemli ölçüde faydalandığı anlaşılmaktadır. Gerçi 1970’li yıllar boyunca kimi ailelerde önemli teknik bir araç olarak traktör de yerini almıştır. Daha erken yaş gruplarındaki din görevlilerinin ailelerinde ise tamamen kendi sosyoekonomik yapılarını yansıtan otomobiller, motosikletler ve kamyonetler göze çarpmaktadır. Bugün traktör önemli bir sermaye olarak bu hanelerin tarımsal üretimine daha yaygın bir şekilde katılmıştır. Elbette günün teknik imkanlarını yansıtmamakla birlikte traktörün lüzumlu kıldığı bazı teknik araçları da orada görmek olanaklıdır. Yine mezkur çeteleden hareketle bir karşılaştırma yapılırsa bugün din görevlilerinin ulaşım vasıtaları daha çok sosyoekonomik bakımdan alt ve orta tabakanın araçlarını yansıtıyor. Bununla birlikte onların kullandıkları araçlar arasında daha lüks arabalar da vardır.

Yukarıda gerek arazi miktarı gerek yetiştirilen ürünler ve ulaşılan değer, zaten bu çevrelerin sermayeleri hakkında önemli bir kanaat vermektedir. Dolayısıyla üretimin temel bileşenlerinin ortaya koyduğu bu yapı; dar ve parçalı, sürdürülebilir bir üretim için salt nadası gerekli kılan toprak özelliği, düşük fiyatlı mahsuller, emeğin verimli kullanılmayışı, artan girdiler karşısında esaslı çözüm yollarının bulunamayışı, sınırlı sermaye, asimetrik mübadele, zayıf girişimcilik vs. din görevlilerinin içinden geldikleri sosyoekonomik karakteristiklerdir.

Artık araştırma alanının sosyoekonomik yapısını oradaki tüketim ilişkilerinin genel görüntüsünü vermek suretiyle tamamlayabiliriz. Araştırma sahasında ve genel olarak geleneksel çevrelerde daha açık görüldüğü üzere hayatın odak zamanlarında, muhtemel imkânsızlıklara rağmen cezbedici atmosferi içinde dinsel ve aynı zamanda psikososyal faydaları için törenler belli bir emek, mal veya nakit biçiminde ödenmesi

gereken ekonomik ilişkileri zorunlu kılmaktadır. Şayet insanlar toplumsal ilişkilere katılacaklarsa o durumda bunun masraflarının karşılanacağı bir fonu teşkil etmek için çalışmaları ve tüketim ilişkisi içine girmeleri gerekir.¹⁹

Yaptığımız mülakatlar din görevlilerinin ailelerinin hem üretime dönük olmayan hem de üretime yönelik tüketim ilişkileri içinde bulduklarını göstermiştir. Elbette biyolojik ihtiyaçların giderilmesine yönelik tüketim yanında onların tabiatla ilişkilerinin değişmesine paralel elde ettikleri ürünler dolayımında eğitim, inşaat, dini törenler belli ölçüde de tarımsal üretimle ilgili harcamalar²⁰ yaptıkları anlaşılmaktadır. Esasen bir pazar şebekesi içinde gerçekleşen bu tüketim ilişkileri dar ve mahallî kalmış, maddi imkansızlıklar yanında daha rasyonel bir iş ortaya koyma teşebbüsünden kopuk köy topluluğunun tipik özelliklerini vermektedir. Onların sermayeyi ve üretimi artırmak için belki de en önemli tüketim kanalı, mevcut topraklarına toprak katmaktır. Böyle bir yatırıma bu çevrede büyük değer atfedilir. Başlangıçta toprağı satacak kimse tarafından gizli tutulmasına rağmen toprak alım-satımı kısa sürede topluluğa yayılır. Toprak satımı çoğunlukla hoş karşılanmadığı gibi aile büyükleri için büyük bir yıkıma dönüşebilir. Dolayısıyla toprak orada bir yaşam biçimi olarak inşa edilmiştir.

Din görevlisi ailelerinin en önemli harcama kalemleri arasında eğitime de işaret etmek gerekir. Aileler “dinini diyanetini öğrensin”, “kendini kurtarsın”, “bizim gibi cahil kalmasın” vs. düşünceleri içinde her anne baba gibi çocuklarının eğitimine masraflar yapmışlardır. Gerçi yukarıdaki değerlendirmelerden sonra bu harcamaların her zaman belli bir düzeyde kalacağı kolayca tahmin edilebilir. Nitekim din görevlileri arasında “harçlığımı veremiyorlardı”, “günlerini ancak kurtarıyorlardı” diyenlere de rastlanmıştır. Aslında onların çocuklarına yönelik eğitim masrafları; yaşamlarını sürdürecektir bir yeme-içme, giyinme ve barınma gibi acil ihtiyaçlarından sonra gelir.

Mülakat ve gözlemlerimiz bu sosyal çevrede boş zamanlarla ilgili bir tüketim alışkanlığının bulunmadığına işaret etmiştir. Bu yöndeki

¹⁹ WOLF; *Köylüler*, s.23-24.

²⁰ Tüketime farklı boyutları için bk; GÜÇLÜ; *Kurumlara Sosyolojik Bakış*, s.104-105.

değerlendirmeler genellikle onların kendi evlerinde görünen işleri yapmak, radyo dinlemek, televizyon izlemek, eş-dost ziyareti yapmak, az da olsa –daha geç dönemlerde- kitap, gazete okumak, tesbih çekmek gibi faaliyetler etrafında toplanmıştır. Bu bakımdan sene içinde çok nadir de olsa çarşı-pazara sırf alışveriş yapmaya gitmek, dışarıdan gelen hısm, akraba ve çocukları kıra, pikniğe götürmek gibi durumlar istisna edilirse bu aileler arasında modern tüketim kültürünü ima eden yaygın bir alışkanlığın bulunmadığı açıktır. Hatta “aileniz boş zamanlarını nasıl değerlendirilmektedir” sorusuna, din görevlilerinden “hiç boş zamanları yok” diye cevap verenler olmuştur. Ancak kitle iletişimi yoluyla yayılan değerlerin orada bir tesir uyandırdığı da bir gerçektir. Özellikle cep telefonu, ev aksesuarları, dekorasyon, giyim gibi görselliğin öne çıktığı tüketim alanlarında eski ile yeninin çatışan yüzleri bir araya getirilmiştir.

Nihayet din görevlilerinin aile yapılarında üretime dönük olmayan tüketimin en tatminkar kısmını, bazen mülkü üzerinde oturulan veya toprağından yenilip içilen aile büyüklerinden ahirete intikal edenler adına bazen de çocukların hayatlarında geçiş dönemi özelliği taşıyan zamanlarda icra edilen törenler oluşturmaktadır. Bu törenler yine hane halkından birinin hacılığını takip edebileceği gibi bir meskenin bitimi arkasından da gelebilir. Bu aslında genel bir yaklaşımla köylü ve fakir sınıfların, fevkalade itinalı icabet ve ritüellerin ayrıntıları üzerindeki ısrarları yanı sıra durumlarının izin verdiği ölçüde ulûhiyete karşı en masraflı ibadetleri yerine getirme²¹eğilimleriyle ilgili bir sonuçtur. Böylece onlar, temelinde toplumsal sürekliliğin dayandığı duyguları takviye ederek cemaatin bütünlüğünü onarma gibi fevkalade işlevsel bir sorumluluğa²² da hizmet etmiş olmaktadır.

3- Din Görevlilerinin Sosyoekonomik Sınıf Tabanları

Sadece buraya kadar yapılan değerlendirmeler bile din görevliliğinin genellikle zirai mahsuller üreterek çiftçilik yapan, zaman zaman ekonomik faaliyetlerini çeşitli baskı gruplarının “artık” a ortak olması sebebiyle hayvancılıkla genişleten alt ve alt orta ekonomik sınıfa ait kırsal kesimle kentlin banliyölerinde yoksulluğun içselleştirdiği farklı bir hayat

²¹ Joachim Wach; *Din Sosyolojisi*(çev: Ünver Günay), MÜ İFAV Yayınları, İstanbul 1995, s. 293.

²² Bk; WOLF; *Köylüler*, s. 155-158.

biçimini yaşantılayan, küçük ölçekli esnaf, zanaatkâr, serbest meslek sahibi ve düşük gelirli memur ailelerin çocukları tarafından yürütülen bir meslek olarak öne çıktığı gözükmektedir. Ancak burada “farklılaşma” bağlamında din görevlilerinin içinden geldikleri sınıfsal karakteristiklere daha yakından bakmayı deneyeceğiz.

Mesleki tabakalaşma bağlamında bireylerin, fonksiyonları bakımından uzmanlaştıkları ifade edilebilir. Söz konusu farklılaşma iş açısından kendini ortaya koyduğu gibi hayat tarzı bakımından da kendini gösterebilir. Bu yöndeki etkileme sürecine bireyin mesleki faaliyetler yoluyla edindiği çevrenin de bir faktör olarak katılacağı muhakkaktır. Nitekim iş ve meslek durumu kişinin belirli bir sosyal çevreyle temasını gerektirdiği gibi temin de eder. Meslek dolayımında elde edilen gelir, hayat tarzının nicel yönünü etkilerken meslek, kişinin hayat tarzının ve sosyal üyeliğinin muhtemelen en uygun işareti olmaktadır. Öte yandan kişinin toplam hayat tarzı ait olduğu bu sınıfa göre belirlenmiş olmaktadır. Böylece meslek ve iş bakımından benzer özellikleri olanlar aynı statü, sınıf ve tabaka içinde değerlendirilmektedirler.²³

Din görevlilerinin toplumsal çevreleri özelinde bir tabaka(laşma)dan söz edeceğimize göre kentsel değerlere daha açık kırsal bölgelerden tefrik ettiğimiz, din görevlilerinin dışı karşı daha kapalı coğrafi sınırlarını çok daha belirgin kılmalıyız. Eric Wolf köylülerin ziraata bağımlı olmaları, ziraatın da orada kâr amaçlı bir iş olmayıp aile ekonomisi içinde kendi hane halklarının geçimine yönelmesi nedeniyle köylüler ve çiftçiler arasında kesin bir ayırım yapmıştır. Ona göre ihtiyaçlarının tatmin edilmesinin öznel değeri bu tatmin için harcanması gereken emeğin doğuracağı zahmetten daha değerli kabul edildiğinden dolayı ihtiyaçları karşılanmadığı sürece köylü ailesi kârsız olan küçük bir karşılığın elde etmek için çalışacaktır. Köylüler için ziraat bir geçim aracı iken çok geniş topraklara sahip, aynı zamanda müteşebbis, büyük çiftlik sahibi çiftçiler için o, tam anlamıyla kendisinden kâr edilen bir meslek veya iş koludur.²⁴

²³ Abdullah KORKMAZ; *Değişme ve Farklılaşma*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006, s. 203-205.

²⁴ WOLF; *Köylüler*, s.34-35. Ali Murat Yel; *İslam'da Büyük ve Küçük Gelenekler* (çev: Ali Coşkun), Bilgi ve Hikmet, S: 10, Bahar-1995, s. 49.

Tablo 5'te meslek öncesi din görevlisi ailelerinin maddi durumlarıyla ilgili değerlendirmelere yer verilmiştir.

Tablo 5: Meslek öncesi din görevlisi ailelerinin ekonomik durumları

Ailelerin ekonomik durumları	Sayı	%
Üst	1	0,7
Üst-orta	4	2,7
Orta	63	42,0
Alt- orta	62	41,3
Alt	20	13,3
Toplam	150	100,0

"Meslek öncesi ailenizin maddi durumunu aşağıdakilerden hangisi en iyi yansıtmaktadır" sorusuna katılımcıların %13,3'ü "alt", %41,3'ü "alt orta", %42'si "orta", %2,7'si "üst orta", %0,7'si "üst" (tabaka) cevaplarını vermiştir. Bu değerlendirme sonucunda din görevlilerin toplumsal tabanı %54,6 oranında sosyoekonomik tabakalaşma piramidinin alt kısmında yer alırken onların sadece %3,4'ü ortanın üstünde temsil edilebilmiştir. Daha önce üretim ilişkilerini veya daha genelde ekonomik yapılarını, mesleki farklılaşmadaki konumlarını değerlendirdiğimiz sosyal çevrenin sosyoekonomik bakımdan alt kategoride toplanmaları beklenen bir durumdur. Ancak din görevlisi ailelerinin %42 oranında "orta" sosyoekonomik düzeye sahip olduğu değerlendirmesi birtakım faktörler altında daha ihtiyatlı karşılanmalıdır. Burada din görevlileri dışında DİB'in değişik kademelerdeki personeli ile yaptığımız mülakatların bir kısmına yer vermek bu konuda açıklayıcı olabilir.

Din görevlisi çevrelerinin, toplumun genel sosyoekonomik farklılaşması ve sınıf yapısı içindeki konumlarını değerlendiren bu yaklaşımlardan bazıları şunlardır:

"Fakir, çok fakir. Yüzde yüz. Köyün zengini, köyün zengininden ne olur? Benim babam köyün en zengini! 60 davarı, 25 koyunu vardı. Tarhana çorbasi, bulgur..." "Yalnız 1950'den sonra köyden şehre yavaş yavaş bir akım başladı. Artık köylüler kasaba ve şehirlere yerleşmeye başladı. Ama menşe itibariyle gene köylüdür. Esnaf tüccar oldu. Yine onların çocukları, bir yerde. Yoksa memurların,

amirlerin çocukları okusun sanmıyorum. Hatta bir öğretmenin çocuğunun o dönemde İmam hatipte okuduğu vaki değil. Çünkü onlar okutmaz çocuklarını. Yetiştirme tarzı." "Taban fakir, yoksul, kırsal bölgelerden geldiği için bunlar tamamen zayıf alt tabaka..." "%70'in üzerinde dar gelirli ailelerin çocukları. Giydirme zorunluluğu hissettiğimiz çocuklar çoktu. Mesela arkası yırtık ayakkabı ile okula gelip giden yüzlerce öğrenci. Çorapsız okula gelip giden öğrenciler. Yağmurda, karda kışta kendini koruyacak bir şemsiyesi bile bulunmayan öğrenciler çok gördük. Bunlar genelde bu şekilde dar gelirli imkanları kısıtlı olan ailelerin çocukları. Benim gördüğüm öyle." "Orta, orta alt. Üst kesimler çok zor. Pek çoğu yıllık geliri 3-5 bin TL'yi geçmeyen aile çocukları... Tarım toplumunda hayat şartları, yaşam standartları belli. Köylerde buğday ekecek, pancar ekecek, kaldıracak. Bunun geliriyle evini geçindirecek ya da hayvancılık yapacak..."

Dolayısıyla her iki yaklaşımı telif ettiğimiz zaman yukarıda da işaret ettiğimiz gibi din görevlilerinin sosyoekonomik bakımdan "orta tabaka"da değerlendirdikleri %42'lik kesimin "alt orta tabaka" ya doğru genişlemesi beklenmektedir. Esasen hem din görevlilerinin hem de onların idarecileri statüsündeki grubun orta tabakalaşmadan anladıkları şeyin "şöyle böyle kendine yeter, başkalarına muhtaç bırakmayacak bir ekonomik standart" olduğu gözlemlenmiştir.

Orta tabaka sınıflaşma deyince genellikle orta halliler anlaşılır. Her toplumda bu kategori mevcut olduğu gibi ülkemizde de araştırma sahasında da bu tabaka içinde yer alan bireyleri görmek olanaklıdır. Oysa orta sınıflaşma daha önce de işaret ettiğimiz gibi yeni bir olguya karşılık gelmektedir. Bu sınıf yapısı üretim faaliyetini kendi gücü ve tasarruflarıyla sürdüren insanların teşkil ettiği geniş bir sektörü ve faaliyet alanını kuşattığı gibi meslekleri, bilgileri, emekleri ve girişimleriyle kendi bağımsız çalışma imkanına sahip geniş bir kadroyu da kapsamaktadır. Dolayısıyla Türkiye'deki orta sınıflaşma sürecinin küçük ve orta ölçekli endüstriler etrafında gelişen, köylü kesimini dönüştüren önemli bir dinamik olması; onun yenilik yaratan özelliğini öne çıkarmakta yanı sıra özgüvene sahip, kendi geleceğini kendi inşa eden, devlete, diğer feodal

yapılara, topluma karşı bireysel kimliğini ve hukukunu geliştiren bireyi de yaratmaktadır.²⁵

Sonuç itibarıyla mesleki bakımdan tabakalaşma piramidinin en altında bulunan din görevlisi çevrelerinin üzerinde durduğumuz ekonomik tabanları, gündelik hayat içinde oynadıkları roller, iş ve mevkileri, gerçi burada doğrudan konumuz olmamakla birlikte görülen alt eğitim seviyeleri vs. de dikkate alındığında onların alt ve alt orta sınıflar içinde serpiştiği bir gerçektir.

Sonuç

Bugün din görevlileri meslek öncesi sosyal temas içinde buldukları çevre ile ilişkilerini çok büyük oranda sürdürmektedirler. Bu yöndeki bir soruya onların %18'i "her zaman", %38'i "çoğunlukla", %38,7'si "arasıra", %5,3'ü "çok nadir" yaklaşımında bulunmuştur.

Din görevlilerinin, içlerinden geldikleri cemaat yapılarıyla kendi dünyaları arasındaki bağları güçlü bir şekilde üretmeye devam ettikleri yönünde elimizde güçlü bulgular vardır. İster cemaat yapısından aldıkları alışkanlıkların ve sermayenin tekrar üretilmesi densin ister toplumun nesnel gerçekliğinin içselleştirilmek suretiyle yeniden inşa edilmesi olarak kabul edilsin vakıa; din görevlileri sosyal münasebetlerden eşyayı tasnif şekline, dünyanın algılanışına ve duyguların ifadesine varıncaya kadar çok geniş bir alanda içinden geldikleri yaşantının karakteristiklerini taşımaya devam etmektedir.

Mülakat ve gözlemlerimiz, sosyoekonomik bakımdan daha çok alt ve alt orta sınıflara mensup aileler içinden gelen din görevlilerinin önemli bir kısmının aile meslekleri içinde çalışırken görevlerine başladıklarını ortaya koymaktadır. Çok azı hariç tutulursa bunların bir kısmı da vasıfsız meslekler ve gündelik (yevmiye) çalışma koşulları içinde meslek hayatlarına atılmışlardır.

Bugün din görevlilerinin büyük bir kısmı aldıkları maaşla yetinirken onlar arasında maaşın yanında ek gelir sağlayanların da bir görünürlük içinde bulunduğunu ifade etmek gerekir. Çiftçilik, hayvancılık gibi kırsal faaliyetler içinde yetişip de halen doğup büyüdüğü bu çevrede görev yapan din görevlilerinin, söz konusu mesleklerden gelir sağladığı,

²⁵ Vedat BİLGİN; *Türkiye'de Değişimin Dinamikleri*, Lotus Yayınları, Ankara 2007, s. 49-50.

en azından dolaylı olarak bunlardan faydalandığı söylenebilir. Mesleği dışında gelir sağlayanların, özellikle kendi aile çevresinden farklı bir yerde görev yapanların bir kısmının da ticari faaliyet yürüttüğü görülmektedir. Tanıtımcılık, işçilik, emlakçılık, müteahhitlik, mülakatlar sırasında ifade edilen farklı uğraş alanları olarak öne çıkmıştır.

Ailelerinin büyük oranda ortaya çıkan ekonomik yapılarıyla din görevlilerinin hangi düzeyde temas içinde bulunduğu merak edilebilir. Çoğunlukla maaşa dayalı, bununla birlikte belirli oranda ek ekonomik faaliyetlerin desteklediği gelir düzeyi ile din görevlileri daha çok kendi vülger yapılarına uygun bir ekonomik zihniyete sahip olmuşlardır. Onların tüketim alışkanlıkları ve girişimci özelliklerinin de bazı farklılıklarla birlikte ayrı mahalli karakteri taşıma azmi içinde bulunduğu muhakkaktır. Buna göre din görevlileri halihazırda, dar ve durgun tabanlarıyla mevcut sosyal ilişkilerinin belirlediği bir tüketim alışkanlığına sahiptir, denebilir. Tıpkı aileleri gibi din görevlileri de temel ihtiyaçları garanti altına almayı hedefleyen, sosyal güvenliklerini temin eden bir tüketim ilişkisini öncelerken üretime yönelik tüketim alışkanlığının, rasyonel tavrın onlarda yerleşmediği ifade edilebilir.

Bugün din görevlileri çoğunlukla cami lojmanına sahipken bir kısmı da kendi evinde veya kirada oturmaktadır. Özellikle kırsal yerlerde oturdukları meskenler, görev yerinin sosyoekonomik ve tabii özelliklerini yansıtmaktadır. Kent çevrelerinde ise oturan lojmanlar genellikle caminin avlusunda, bazen bir Kur'an kursu binası, gasilhane, tuvalet gibi bir unsura eklenmiş; fakat çoğunlukla yüksek binalar arasında kalmış, hemen göze çarpan, dar, bakımsız bir vaziyettedir. Onlar için bu lojmanlar, kira vermektense oturulabilir bir meskendir. Herhangi bir teknik problemi olmadığı sürece bahsedilen nitelikler onları rahatsız etmez. Şüphesiz bu, din görevlilerinin yetişme biçimleri ve hayat tarzlarını yansıtan önemli bir sonuçtur. Hatta zaman zaman daha uygun bir mülke sahip olmalarına rağmen bu türden bir lojmanı tercih etmelerinde de benzer bir zihniyetin etkilerini görmek mümkündür. Nitekim Emekli bir personel şube müdürü şu değerlendirmelerde bulunmuştur :

"...Şunu görüyorum; tasarruflu olmaya daha yatkın bizim imamlarımız. Aldığı maaşla ilerde oğlunun, kızının evini düşünüyor. İşini düşünüyor vs. ona yatırım yapıyor..."

Modern hayatı düşünmüyor, ev alıyor. Varsa da yoksa da o, geleceği düşünmüyor. Ama sosyal hayata adapte olmayı düşünmüyorlar...”

Beslenmeden giyime, ev döşemesinden boş zaman faaliyetlerine kadar geniş bir sahada din görevlileri elbette ilk toplumsallaşmalarını gerçekleştirdikleri hanelerin tüketim kültürünü önemli ölçüde aşmışlardır. Ancak yakın dönemlerde bu aileler arasında ortaya çıkan yeni tezahürleri dikkate aldığımız zaman bile yine de din görevlilerinin tüketim biçimi ve hayat tarzlarının kendi sosyal matrislerine bakan yüzlerinin hayli fazla olduğu rahatlıkla görülebilir. Nitekim haftalık ve yıllık izinlerini nasıl değerlendirdiğini sorduğumuzda onlar genellikle evde veya tanıdıkları ziyaretle zamanlarını geçirdiklerini ifade etmişlerdir. Din görevlileri arasında hiç tatil yapmadığını söyleyenler yanında zamanını, ek işlerini takip etmek, mukabele ve kitap okumakla geçirenler bulunduğuna şahit olunmuştur. Yanı sıra az da olsa onlar arasında boş zamanlarını tatil ve seyahate çıkmakla, piknik ve spor yapmakla geçirenlere de rastlanmıştır. Bu nedenle din görevlileri arasında bir boş zaman kültürü ve onun biçimlendirdiği bir tüketim alışkanlığının kurumsallaşmadığı; bunun gerçekleşmesinin de toplumsal kökenleri, karşı karşıya buldukları sosyal baskı ve beklentiler, ekonomik faktörler nedeniyle henüz mümkün gözükmediği açıkça anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak ifade edilmelidir ki İslam toplumlarında imamlık, hatiplik ve müezzinlik gibi din hizmeti yürüten kişilerin dönemlere göre hatta aynı dönem içinde bile farklı zamanlarda statülerinde değişimler olabilmektedir. Şüphesiz din görevlileri Osmanlı toplumunda yerine getirdikleri geniş hizmetler bakımından siyasetle yakın ilişkisinin de etkisiyle devlet içinde çok önemli bir konumda bulunmuşlardır. Ancak modern şehir hizmetlerinin ve çağdaş mahalli idare düzenlemelerinin bir sonucu olarak 1829’da kurulan ve daha sonra gelişen muhtarlık teşkilatı ile din görevlilerinin sorumlulukları giderek cami ile sınırlandırılmıştır. Nihayet bugüne kadar uzanan değişim ve dönüşüm, din-devlet ilişkilerindeki gelişmeler din görevlilerini mesleki tabakalaşma sistemi içinde belirli bir mevkiye yerleştirmiştir. Bu bağlamda din görevlilerinin mesleki tabakalaşma piramidi içindeki konumları ve sınıfsal özellikleri tarihsel bağlamıyla modern süreçlerden bağımsız olmamıştır.

Öte yandan sınıf özelliklerini yansıtan maddi olanaklar bakımından din görevlilerinin mesleki tabakalaşmanın alt basamağında yer almaları tarihî bir sürekliliğe sahiptir, denilebilir. Din görevlilerinin ekonomik durumları Osmanlı'dan Cumhuriyet'e ve nihayet bugüne kadar sorunlu bir çerçevede devam edegelmiştir. Geçmişte de özellikle kırsal kesimlerde imamların; mesleki sorumlulukları yanında kendi tarla ve bahçelerinde çalıştıkları, muhtemelen de esas geçimlerini bu tür işlerden sağladıkları düşünülmekte, bu arada şehir ve kasabalarda başka işlerle uğraşmaları giderek doğal karşılanmaktaydı.

Elbette ne siyasal iktidara yakınlık ne de maddi imkânlar tek başına sınıfsal özellikleri belirleyici olmayabilir. Bununla birlikte DİB bünyesinde halen dinî yüksek öğrenimden mezun imam hatip ve müezzinlerin oransal olarak %7'yi geçmemesi, öğrenim düzeyi bakımından mesleğin diğer pek çok meslekten geride bulunması ve bu arada beklentilerin çok daha fazla artmasına karşılık bunların tatminkar bir çerçevede karşılayacak formasyondan mahrumiyet din görevliliğini mesleki tabakalaşma piramidi içinde alt sıralarda tutunmaya zorlamaktadır. Bu sebeplerle din görevliliği bugün dindarlık algısı yüksek olmakla birlikte alt ekonomik ve eğitim düzeyine mensup köylü zümrelerin ilgi duyduğu bir meslek olarak karuksanmış gibidir. Dolayısıyla din görevliliğinin mesleki tabakalaşmada daha üretken bir sınıf bilincini önceleyen bir mevkiyi işgal etmesi muhakkak mevcut görüntüden sıyrılmasına bağlıdır.